

Intercisa castellum és vicus 1967-1983. évi ásatások feldolgozása II.

zárójelentés

Visy Zsolt

Intercisa római kori erődjében a XX. század első évtizedében kezdődtek meg a régészeti kutatások, és azóta is váltakozó intenzitással folynak. A legerőteljesebb kutatásokra 1971 és 1976 között került sor, az utolsó jelentősebb ásatások a nyolcvanas évek derekán zajlottak. Teljes egészében feltárássra került a principia és a porta principalis dextra, de igen fontos a délkeleti saroktorony feltárása. A jelen pályázat keretében az 1971-1976. éveknek az anyagán dolgozott a kutatói munkaközösség.

Az eddigi feltárások eredményeként jelenleg Intercisa a magyarországi római katonai erődítmények legalaposabban ismert láncszeme. Ismerjük pontos kiterjedését, vallumrendszerét, palánktábor-előzményét és annak a kőerődítményhez való viszonyát, az erőd számos épületét és épületrészletét, de elsősorban a principiat, amelynek teljes feltárása egyedülálló Pannoniában. Az ásatások értékelése során ismertté vált, hogy a palánktábor létesítésére legkorábban a II. század elején került sor, a kőerőd építése pedig a markomann háborúk utáni időre, a 180-as évekre tehető. A másfél méter széles fal több helyen is előkerült az ásatások során, sajnos többnyire kibányászott, hiányos állapotban. Valószínűleg Caracalla korában került sor egy olyan modernizálásra, amelynek során egyrészt a két oldalsó kaput kő kaputornyokkal látták el (ezek helyén addig egyetlen nagy fatorony állt a porta principalis dextránál végzett ásatás szerint). A kaputornyok között vezetett be a táborba a nagy kőlapokkal (részben megmaradt) burkolt via principalis. Hasonló burkolatot kapott a via praetoria is. A kövezett vagy kőzúzalékkal burkolt belső utcák tengelyében vagy szélén téglából vagy kőből rakott, nyitott vízlevezető árkok, folyókák haladnak. A principia előterében pedig egy hatalmas csarnokot emeltek a via principalis fölé. Ezzel az átalakítással bontották le azoknak az épületeknek egy részét, amelyek a via principalis keleti oldalán álltak. Ekkor szüntették meg azt a terrazzo medencés épületet (fürdő?) is, amely eddig a via praetoria és a via principalis találkozásánál a kereszteződéstől délkeletre állt. Valószínűleg ekkor építették meg a sarkokon a beugró tornyokat is.

A principia déli oldalán állt a nagyrészt feltárt, majd visszatemetett praetorium, a csapat parancsnokának a lakhelye. Központi csarnokát kettős oszlopsor osztotta három hajóra,

amelynek nyugati végében félköríves apszis volt. Külső helyiségsora az ugyancsak lekövezett via sagularisra nézett.

A IV. századi átépítések közül a legfontosabb a védművek teljes átépítése volt. Ennek során betöltötték a fal közelében húzódó eddigi védőárkot, és mintegy 9 méterrel távolabb újat ástak. Ez tette lehetővé, hogy a sarkokon messze kiugró tornyokat, a porta decumana elé pedig egy messze kiugró patkó alakú tornyot emeljenek. Egyúttal elhordták a védőfal belső oldalán korábban emelt aggert, és a helyére körben a védőfal és a via sagularis között sávban épületsort emeltek. Ezek egy része közvetlenül a via sagularisra nyílt, másutt, például a keleti oldalon, egy porticussal kapcsolódott hozzá. Ebben az állapotban az erőd még a IV. század végén és az V. század elején is használatban volt, és talán csak ennek a századnak a húszas éveiben ürítette ki teljesen a katonaság.

A principia területén a mélyebb rétegek feltárása is jórészt megtörtént. Ezek a kutatások megmutatták, hogy pontosan ezen a helyen, de nem pontosan a későbbi alaprajzban állt a helyén előbb a palánktábor fából épített principiaja. A kőfalú principianak először egy porticusa volt a via principalis felé. Több római kori gödör feltárására is sor került mind a principia területén, mind pedig az attól keletebbre fekvő épületek alatt. A principiát a III. század elején bővítették ki a nagy bejárati csarnokkal, és ekkor állították föl a basilicában Septimius Severus és két fia, egyben társzászárok életnagyságot meghaladó méretű bronzobrait, amelyeknek kő talpzatai a helyükön maradtak. A IV. század építkezésére utal a fűtött nyugati helyiségsor legdélebbi tagjában a félköríves kis apszis leválasztása, elfalazása. A principia kövezett udvarának délkeleti sarkában létesített hatalmas (100 m³) ciszternát, amelynek fala és terrazzo burkolata igen jó állapotban maradt meg, a IV. század végén töltötték be.

A porta principalis dextra térségében a mélyebb rétegek a palánktábor gyeptégla falának maradványait és védőárkát eredményezték. Az utóbbi a szokásoknak megfelelően a későbbi kőfal belső oldalára esett. Itt lehetett megfigyelni első ízben, hogy a palánktábor árka a kapu előtt beszűkült, így önmagában is bizonyította, hogy a palánktábor via principiaja pontosan a későbbi alatt húzódik. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a kőerőd mintegy 20 méterrel nyugatabbra való eltolásával az erőd alapvető szerkezetén nem változtattak, a két főút, következésképpen az ezekhez kapcsolódó épületek is ugyanott keresendők, mint utódaik. Ez a principia esetében már bebizonyosodott.

Több helyen tártak föl az ásatók barakképületeket, a legteljesebben és a legjobban értelmezhető módon az erőd keleti szélén végzett ásatásoknál. Ez utóbbiak azonban nem maradtak meg, mert a nyolcvanas években végzett partrendezés során nem sikerült elérni

(noha kidolgozott, nagyjából azonos költségigényű tervezet is készült), hogy az omladozó magas partot a castellum szélességében ne visszavágással, hanem rátöltéssel alakítsák ki. A szakmai javaslat nemcsak a feltárt sáv megőrzését, hanem azt is lehetővé tette volna, hogy a castellumból hiányzó 5-10 m széles sávot vissza lehessen állítani.

Az ásások részletes feldolgozása megtörtént, aminek során sikerült tisztázni a különböző periódusokba tartozó épületek, épületrészek, rétegek és egyéb telepnyomok egymáshoz viszonyított kronológiáját. Az érvek meghatározását és feldolgozását Lányi Vera már korábban elkészítette és leköszölte, így ezen adatoknak, valamint a feldolgozás során vizsgált egyéb régészeti leleteknek a segítségével meglehetősen biztonságosan lehet keltezni az egyes periódusokat:

1. 2. század 2. harmada – Commodus kora, amikor a palánktábor volt használatban. Belső épületei részben vályogból és fából, részben kőből épültek. Erre az időre a via principalis keleti oldalán lévő fürdő.
2. Commodus – Caracalla kora, amikor megépült a kőerőd, és ugyancsak kőből fokozatosan megépült a principia, a praetorium és más kivételes épületek, valamint a barakkok.
3. Caracalla – 4. század eleje, amikor előbb több átépítésre került sor, így csak ekkor épültek meg a kő kaputornyok és a via principalist átfedő nagy csarnoképület, majd pedig a század ötvenes-hatvanas éveiben ezek és a castellum nagymértékben elpusztult,
4. 4. század eleje – Valentinianus kora, amely több belső fázisra oszlik. Constantinus, de bizonyosan II. Constantius idején jelentős átépítésre került sor az új magasabb védőfal és a messze kiugró kapu- és saroktornyok megépítésével, az igen mély, de jóval távolabb megásott új védőárok elkészítésével, a védőfal belső oldalán elbontott agger helyén folyamatos épületsor emelésével, a barakkokban és a principian történt kisebb-nagyobb módosításokkal, javításokkal és átépítésekkel. Ezek az átépítések több esetben Valentinianus korára keltezhetők.
5. Valentinianus halála után – 5. század első évtizedei, amikor, legalábbis az első évtizedekben, a castellum használatában nem mutatkozik változás, sőt kisebb átépítéseket is meg lehet figyelni, majd az 5. századi visszaesés eredményeként a barbár típusú épületek, cölöpvázás építmények megjelenése a részben romos castellum területén a hunkor jellegzetes, bár szórványos leleteivel.

A kutatás kiterjedt Intercisa vízellátásának és csapadékvízmentesítésének a vizsgálatára is, aminek az alapját a castellumban és a vicusban föltárt néhány kút és számos vízlevezető csatorna, valamint a principiában feltárt ciszterna képezte. A stratégiai szempontból a magas löszparton létrejött katonai település vízellátását nehezen lehetett megoldani, mivel a vízzáró réteg átlagosan 30 m mélyen van. Más római lelőhelyekhez képest kevés kutatástak tehát, eddig csupán három biztos kút-lelet van a sok tízezer négyzetméteres feltárt területen. A víz tartalékolását – részben orientális hagyomány alapján – a castellumban egy mintegy 100 köbméteres ciszternával oldották meg. A lösztalaj szárazon állékony és jól faragható, vizet kapva azonban igen veszélyes akár omlása, akár a víz által való elmoshatósága miatt. Ezért mind a castellumban, mind a polgári településen a vízlevezető árkok sűrű hálózatára találtunk.

A 73/6. házban 1974-ben talált kocsimaradvány az első olyan pannoniai kocscsilelet, amely településen került elő, és amelynek részei szerves összefüggésben feküdvé módot adtak a jármű pontos rekonstrukciójára. A lelet immár teljes anyagának a leközlése módot ad a felfüggesztett kocscsisekrényű négy kerekű utazókocsi 3. században használt változatának – a ház és így a kocsi is a 250-es években pusztult el – jobb megismeréséhez, több szerkezeti megoldás rögzítéséhez. Ezek közé tartozik az első tengelynek a nyújtóval való összekapcsolása, az első vánkös és vánkösív formai és technikai megoldása, a bronzból és vasból készült szerkezeti elemek anyag- és funkciómegosztása, a bacchikus szobrokkal díszített bronz tartóelem, amelyek a kocscsisekrény felfüggesztésére szolgáltak, valamint a kocscsisekrény szerkezetére utaló leletek és megfigyelések.

Az intercisai feliratok a CIL III újabb pannoniai köteteknek egyikében fognak megjelenni, de a táborszentélyben talált bronz betű és egy másik, aranyozott bronz betű kapcsán Mráv Zsolt, majd Visy Zsolt foglalkozott az applikált feliratok, aranyozás esetén császár feliratok kérdésével.

Intercisa katonai történetével és régészetével több megjelent tanulmányban foglalkozott Visy Zsolt az elmúlt években, amelyek részben vagy egészében a vicus és a castellum leletanyagára épülnek. Ide tartozik egy kutatástörténeti összefoglalás, egy katonai diplomákkal foglalkozó átfogó tanulmány, egy Pannonia katonai történetét taglaló előadás kézírata, adatok a római-barbár viszony és kölcsönhatások kérdéséhez.

A terra sigillaták vizsgálata aláhúzta azt a korábban is már nagyjából ismert tényt, a castellum tekintetében meglepő határozottsággal, hogy ennek az árunak a forgalma az erődben meglehetősen későn indult be. Dél-galliai árut alig, közép-galliait is csak keveset lehetett azonosítani az eddigi feldolgozás során, annál nagyobb viszont a rheinzaberni terra sigillata anyag relatív és abszolút többsége. A viszonylag ugyancsak jelentős westerndorfi és pfaffenhofeni anyag ennek az ívnek a folytatása egészen a 3. század közepén való nagy váltás idejéig, amikor a terra sigillata hagyományos európai műhelyei felfüggesztették tevékenységüket és kereskedelmi szállításaikat. A terra sigillata viszonylag kései megjelenése alapján valószínű, hogy a köeröd alatti palánktábor csak Hadrianus idején épült meg. Erre utalnak az érmek is. Az ezt megelőző időben kétségtelenül meglévő palánktábor helye ismeretlen, de valószínű, hogy a délebbre, a későrómai temető alatti területen volt. – Horváth Friderika, Gabler Dénes, Pintér Gabriella munkája.

A legkorábbi, I. századi mécses típusok, volutás mécsesek nem kerültek elő a tábor területén, az a néhány töredék, ami a múzeum gyűjteményében található egy kivételével a papszigeti ásatások leletanyaga. Az intercisai reprezentálja a birodalom nyugati és keleti agyagiparának jellegetes II-III. századi mécses típusait, illetve azok helyi másolatait. Mindez megfigyelhető a castellumi mécsesanyagban is. A többlángú mécses 18 darabjából a castellumban került elő 10 db. Az egyetlen fagyúmécses is a castellumban került elő. A teljes intercisai mécsesanyag feldolgozása bizonyította, hogy a korábban egységesen és általánosan késő rómainak tartott korongolt mécsesek már korábban, a III. században megjelentek Pannoniában. Ezt mint kormeghatározó elemet érdemes figyelembe venni a castellumi leletanyag datálásánál. Már korábban felmerült a VICT-bélyeges firmamécsesek helyi gyártása, de valószínűbb, hogy az Intercisába leköltöző Vict-műhely csak kihasználta a hemesai cohors idejében a gazdasági fellendülést. Gyakori a bacchikus-körhöz kapcsolódó mécsesek, elterjedésük mindenképpen a katonasághoz kötődik. – Újlaki Zsuzsanna.

Az intercisai táborban előkerült kerámia nagy részét szürke házi kerámia (kisebb számban a szürke bevonatos edények) alkotják, mellette sárga anyagú kerámiát (néhány bevonatos töredékkel) említhetünk. A változatos kerámiaanyagot, a korai- és középcászárkorra jellemző típusú-formájú tálak, bögrék, korsók, fazekak jelentik. A töredékek nagy része díszítetlen vagy egyszerűbb díszítésű, ritkábban festett; finomkerámia csak igen kis számban került elő. – Szabó Antal

A *principiából* jelentős mennyiségű késő római mázas kerámia került elő, a feldolgozás során vizsgált töredékek 5%-a (230 db) e csoportba sorolható. A késői mázas leletanyagban az ét- és ivókészletekből már jól ismert formákkal (tálak, korsók, bögrék és dörzstálak stb.) találkozhattunk. A mázas kerámia anyaga vörös ill. világosvörös, kisebb részben szürke, sötétszürke színű. Az edények általában keményre égettettek, jól iszapoltak, homokkal soványítottak, kisebb számban kevés kavicsal való soványítás jellemző. A máz színe változatos sárgászöld, olajzöld vagy éppen sárgásbarna, barna. Az anyagot a korsók és a tálak túlsúlya jellemzi; fazekat szinte nem sikerült azonosítani. A táltípusok közül a dörzstálak nagy számát emelhetjük ki, míg a korsók esetében különösen az előkerült korsófülek száma és változatossága feltűnő. – Fazekas Ferenc

A *principia* területéről 96 db besimított felületű kerámia került elő, mely az anyag 2 %-át alkotja. A besimított kerámia anyaga, a díszítést és a besimítás módját tekintve igen eltérő, ami arra utalhat, hogy különböző műhelyekben – bizonyos részük talán nem is helyben – készült. Az vizsgált anyagban a formát tekintve leggyakoribbak a korsó-, csupor- és bögreformák; a fazekak és tálak kis számban ismeretesek. A töredékeket általában vízszintes vonalak, sávok díszítik, figurális díszítés vagy minta csak ritkán fordul elő, de előfordul a hálóminta is. – Fazekas Ferenc

A castellumból jelentős számú használati tárgyat sikerült azonosítani. A legnagyobb csoportot a scriniumokhoz kapcsolható fém veretek, kulcsok, zárok alkotják. A bronz díszveretek és applikációk részben ládikák, részben bútorok alkatrészei lehetnek. Kézművességre utaló szerszámok (kanálfűrő, véső) mellett néhány mezőgazdasági eszköz (vas sarló, vasvilla) is meghatároztunk. Említést érdemel egy stylus és egy orvosi kampó is. – Kistót Gábor

Dubrovay Katalin Adatok az intercisai római viselet tárgyi emlékeihez, különös tekintettel az ékszerekre c. szakdolgozatában elsősorban a temetők ékszeranyagát elemezte, így egyelőre érdemben nem kapcsolódott be a castellum és a vicus anyagának feldolgozásába. Tóth Zsolt a katonai jellegű viseleti és használati tárgyakat dolgozza föl, a katalógus-készítés van folyamatban.

Kéziratban elkészült fejezetek:

1. Visy Zsolt, Ásatások Intercisa castellumában 1971 – 1983 között. 1971, 1973-1976, 1980. 152 oldal, 200 tábla.
2. Gabler Dénes: Westerndorfi sigillaták Intercisában. 8 oldal, 5 táblányi ábra.
3. Horváth Friderika: Intercisa castellum díszítetlen terra sigillata anyagának értékelése. 4 oldal + katalógus, 58 ábra.
4. Újlaki Zsuzsánna: Intercisa castellum mécsesei. 17 oldal, 105 darabos katalógus.
5. Pintér Gabriella: Az Intercisa castellum terra sigillata anyagának feldolgozása. 17 oldal, katalógus, 3 tábla.
6. Fazekas Ferenc: Előzetes közlemény Intercisa-castellum késő római besimított díszítésű kerámiájának feldolgozásáról. 14 oldal + katalógus
7. Fazekas Ferenc: Előzetes közlemény Intercisa-castellum késő római mázas kerámiájának feldolgozásáról. 12 oldal + katalógus
8. Szabó Antal: Előzetes jelentés Az Intercisa-castellum 1973 – 1976. évi ásatásából származó házi kerámia anyag feldolgozásáról. 45 oldal katalógussal
9. Visy Zsolt: Die Wasserversorgung und die Wasserentsorgung in Intercisa. Leadva a M. Barbulescu Festschriftbe.
10. Visy Zsolt: Az intercisai kocsilelet